

ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ: ЗАГАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

У цій статті розглядаються різні аспекти світової пам'яті у сучасній Україні. Особливу увагу приділено аналізу стану сприйняття українським суспільством культури пам'яті про українських євреїв-жертв Голокосту в роки Другої світової війни на території України.

Ключові слова: Голокост, історична пам'ять, культура пам'яті, українсько-єврейські взаємини.

A. Podolsky. Holocaust Memory in Ukraine: General context and current situation. In this article describing and analyzing of the different aspects historical memory in the modern Ukraine. Particularly Memory about Holocaust History in the Ukraine. Case Study.

Keywords: Holocaust, memory, Ukraine, Ukrainian-Jewish relations.

Історична пам'ять – це здатність людини, людського розуму зберігати досвід минулого, взаємини між людьми, репрезентувати події минулих літ, історію та своє місце в ній, спираючись на власні інтерпретації*. На початку та в середині минулого століття видатні французькі інтелектуали, філософи визначали історичну пам'ять як складову індивідуальної та колективної пам'яті [1; 2]. Саме індивідуальна та колективна пам'ять сприяє становленню особистої ідентичності та зберігає картини минулого для нащадків. Історичне минуле та пам'ять про нього не є тотожними, існує певна конкуренція між історією та пам'яттю. Колективна пам'ять євреїв та українців про Другу світову війну є в певних сюжетах різною. За радянських часів комуністична ідеологія формувала офіційну політику пам'яті, базуючись виключно на пріоритетах політичного режиму та невраховуючи національну історію і переживання не тільки україн-

* Проблематикою підвалин формування історичної пам'яті займалися М. Хальвбакс, П. Рікер, П. Нора.

ців і євреїв, але й росіян, кримських татар, поляків тощо. Радянська культура (радше політика) пам'яті, як відомо, ніколи не виділяла єврейських жертв Другої світової війни. За останні двадцять років у суверенній Україні повільно, але відроджується пам'ять про такі аспекти війни з нацизмом, як Голокост, діяльність українського національного руху, доля оstarбайтерів, військовополонених, проблематика антинацистського та некомуністичного підпілля, колаборації. Тому тепер у нашій країні та суспільстві на часі питання, зокрема, про спільну пам'ять різних етносів щодо подій Другої світової війни.

У такому разі маємо розглядати історію Голокосту, трагічну долю українських євреїв у роки нацизму як частину загальної історії українців і євреїв, як складову частину історії України часів Другої світової війни. Якщо ми говоримо про формування пам'яті про Голокост в українському суспільстві – це полікультурний підхід до історії України. Цей підхід представлений як працями українських істориків в Україні й діаспорі, так і наших західних колег, що спеціалізуються на вивченні проблем історії війни в Україні, аспектів окупаційного режиму і, зокрема, українського контексту історії Голокосту [3; 4; 5; 6].

У сучасному українському суспільстві серед науковців, освітян, викладачів, студентів поступово формується розуміння необхідності відтворення правдивої картини історії України ХХ століття, включення її в європейський контекст історичної оцінки жахливих геноцидів цього періоду, що стали наслідком ідеології та практики сталінського та гітлерівського режимів. Сьогодні на пострадянському просторі, в тому числі й в Україні, надто важко проходить процес «подолання історії», зокрема визнання і вивчення комуністичного чи сталінського терору, але цей незворотний та необхідний процес триває. Для модерної України відкрите вивчення злочинів нацизму та комунізму є чинником власної ідентичності, викликом колективної пам'яті. Формування культури історичної пам'яті в Україні про ХХ століття, відповідальності за пам'ять про минуле неможливе без дослідження злочинів тоталітаризму. Саме минуле століття особливо обтяжене пам'яттю насильства і страждання, і цей досвід важко виразити адекватно...

Вивчення злочинів тоталітарних режимів торкається проблеми повернення минулого в Україну, в навантажену трагізмом українську історію ХХ століття, правдивого минулого, забороненого минулого. Наскільки можливо сьогодні в Україні побудувати правдиву чи об'єктивну модель історичної пам'яті про минувшину, зокрема про ХХ століття, Голодомор, політичні репресії, про Другу світову війну, таку модель, де було б місце не тільки етнічним українцям, але й українським полякам, євреям, росіянам, ромам, кримським татарам тощо? Йдеться про визнання (чи невизнання) суспільством, державою, особисто кожним громадянином України власної історії та культури як багатоманітної, поліетнічної – з усіма можливими позитивами та негативами міжнаціональних та міжкультурних взаємин.

Відомий історик та політолог Цветан Тодоров зазначав, що ми нікуди не сховаємося від того факту, що минуле століття, крім всього іншого, стало часом геноцидів та винайдення концентраційних таборів, ми маємо це знати та відповідати на виклики минулого, можливо, заради майбутнього. Зокрема, він писав: «...у 20-му сторіччі європейці стали свідками зла, якого ще не зазнавали взагалі... Зло це виявилось таким важким не лише через кількість смертей, але й через страждання жертв та деградацію катів. Як його пояснити? Я не думаю, що саме зло змінило свою природу. Воно, як завжди, полягає у відмові індивідуві на право бути до кінця людиною. Не думаю, що людська порода зазнала якогось перетворення чи що з'явився якийсь новий фанатизм із небаченою силою. Це страшне зло уможливили зовсім загальні риси нашого щоденного існування: розпадання світу, деперсоналізація людських зв'язків» [7]. Тобто, ситуацію, коли людина внаслідок страху за власне життя чи під впливом пропаганди, чи з якихось незбагнених їй самій причин перестає бачити людину в особі, в якій він забирає життя, яка стає жертвою ката.

До сьогодні людству важко усвідомити, як сталося так, що в середині «освіченого» ХХ століття на одному з найрозвиненіших континентів світу, в Європі, люди вбивали людей тільки за їхню національну належність, більше ні за що, тільки тому, що в тебе були батьки євреї, чи дідусь, чи

бабуся, чи взагалі хтось колись із твоєї родини належав до цього давнього народу?! Нонсенс! Але ж цей нонсенс відбувся в європейській історії... Убивство єврейського населення різних країн Європи, яке здійснювала нацистська, гітлерівська Німеччина з допомогою представників інших окупованих країн у роки Другої світової війни, дістало назву Голокост. За період влади нацизму і впродовж війни у 27 країнах європейського континенту було немилосердно замордовано різними жорстокими нелюдськими способами шість мільйонів європейських євреїв, серед них майже півтора мільйона євреїв України. Ці люди передчасно, трагічно пішли з життя неприродним шляхом тільки за те, що вони були євреями, більше ні за що.

Як відомо, саме злочини в роки Другої світової війни, зокрема тотальне знищення нацистами єврейських громад Європи, сприяло появі Конвенції ООН про запобігання злочинам геноциду та покарання за нього**. Однак і до злочинів і трагедій часів Другої світової війни, і після них ми, на превеликий жаль, маємо протягом усього століття приклади переслідування і знищення, етнічних чисток, убивств національних груп, цілих народів. Люди із завидною завзятістю, гідною іншого застосування, не бажають зробити висновків з минулого. Американський філософ Джордж Сантаяна писав: хто не пам'ятає свого минулого, приречений на його повторення.

Роки перебування під владою комуністичного режиму в СРСР для багатьох народів були періодом втрати власної культурної, релігійної, етнічної ідентичності. Крім того, тоталітаризм радянського зразка тримав людей у постійному страху, робив їх співучасниками своїх злочинів, завжди прикриваючись ідеологічними евфемізмами, провокуючи протистояння одних з іншими. Але в суспільстві завжди були ті, хто міг протистояти тоталітаризму, рятуючи нас сьогоднішніх... Лев Копелєв (німецько-російський письменник, що народився в єврейській родині в українському місті Харкові) в 1945 році був офіцером Червоної Армії, всю війну боровся з нацистами, в місті Кьонігсберг встав на захист німецьких жінок від злочинців-червоноармійців. Він був

** Конвенція ООН про геноцид була прийнята 9 грудня 1948 року.

засуджений на 10 років сталінських таборів за «пропаганду буржуазного гуманізму». Перебував за ґратами разом з Олександром Солженіциним. Потім, уже під кінець свого життя, він написав спогади про той період, коли беззастережно вірив у комуністичну пропаганду та був, фактично, її носієм, і про те, коли сталося переосмислення: «...Тепер я розумію, що моя доля, що здавалася мені тоді безглуздо нещасливою, незаслужено жорстокою, насправді була і справедливою, і щасливою. Справедливою тому, що дійсно заслужив покарання – адже я впродовж багатьох років не тільки слухняно, але і ревно брав участь у злочинах – грабував селян, улесливо прославляв Сталіна, свідомо обманював, обманював в ім'я історичної необхідності, вчив вірити брехні і поклонятися злодіям. А щастям було те, що роки ув'язнення врятували мене від неминучої участі у нових злодіяннях і обмані... [8]. Доля Л. Копелева, як і багатьох інших сотень тисяч чи мільйонів людей, що потрапили до полону тоталітарних диктатур минулого століття, можливо, має стати для нас нагадуванням про недопустимість ставати заручниками будь-якої ідеології, особливо тієї, що пропонує вищість одного соціального класу над іншим чи однієї нації над іншою.

Індивідуальна та колективна пам'ять мають зберегти персональні історії про ці трагедії, людські долі, про нелюдську історію. У зв'язку з цим досить слушно висловився американський історик Тімоті Снайдер, зауваживши, що всі цифри загиблих неодмінно «множитимуться на один». Тому що ми мусимо «знову перетворити цифри на людей. А якщо ми на це неспроможні, то Гітлер і Сталін сформували не лише наш світ, а й нашу людяність...» [9]. Виходячи з цього, нам необхідна культура вшанування пам'яті жертв злочинів. Одна з форм такого вшанування – це місця пам'яті, освіта на основі місць пам'яті.

Місця пам'яті.

Проведення заходів вшанування пам'яті

Ми маємо плекати зацікавленість до місць пам'яті. З погляду сучасного видатного європейського філософа француза П'єра Нора, саме в цих місцях пам'ять кристалізується та знаходить свій притулок. Саме тут відбувається

усвідомлення обірваності з минулим та водночас відчуття безперервності пам'яті...

Місця пам'яті жертв Голокосту в Україні за радянських часів не були впорядковані. Як уже наголошувалося, комуністичний режим не виокремлював євреїв із загальної кількості жертв війни. Саме тому на багатьох пам'ятних знаках на місцях знищення цілих єврейських громад на всіх теренах Радянської України (там, де ці знаки було поставлено) – від Східної Галичини до Луганська – зазначалось абсолютно однаково: тут поховані «мирні радянські громадяни», «жертви фашизму» тощо. В бібліотечному фонді Українського центру вивчення історії Голокосту є колекція фотографій та документів, що ілюструють відсутність офіційної пам'яті про Голокост у Радянській Україні. Фотодокументи з місць масових езекуцій євреїв Києва, Харкова, Дрогобича, Львова, Вінниці, Хмельницького, Дніпропетровська 1940–1980-х років яскраво свідчать про брутальну політику пам'яті тієї байдужої влади. В окремих випадках (в колекції Центру є фотографії з Таращі Київської області, Старокостянтинова Хмельницької області та ін.) місцева громада наважувалася написати на пам'ятнику, що тут загинули співвітчизники-євреї. Проте це були поодинокі випадки, що не змінювали загальної картини. А ще в багатьох місцях масових знищень єврейського населення України взагалі не було жодних пам'ятних табличок чи будь-якої згадки. В таких умовах тоталітарна влада фактично руйнувала колективну пам'ять євреїв України про трагедію Голокосту, переводила її на приховане, буквально підпільне існування. Протягом 1960-х – першої половини 1980-х років влада відкрито забороняла збиратися євреям у дні пам'яті (дні розстрілів, катувань). Один із вражаючих прикладів – заборона збиратися в Києві, в Бабиному Яру, для того, щоб вшанувати пам'ять жертв, часто-густо близьких родичів, друзів дитинства, коханих, дружин... Для багатьох українських євреїв після Другої світової війни місця масових розстрілів були цвинтарями, де поховані близькі їм люди, для них – це потреба прийти вклонитися мертвим...

У такому становищі, коли нацизм знищив євреїв, а радянський режим пам'ять про них, фактично на родин-

ному рівні, в індивідуальній пам'яті зберігалася трагедія людей, трагедія народу...

Після набуття Україною суверенності в 1991 році події Голокосту, як і багато інших сюжетів нашої національної історії, перестали бути забороненими, але й культура пам'яті про трагічні події не сформована й до сьогодні... Від початку 1990-х років «мирних громадян – жертв фашизму» можна називати за національною належністю. Держава не перешкоджала відродженню пам'яті про геноцид євреїв, які в радянському образі війни принципово не вирізнялися із загальної кількості жертв нацизму, але сама практично не брала у цьому участі. Поява пам'ятників жертвам Голокосту, вихід друком спеціальних публікацій, проведення літніх шкіл та семінарів з єврейської історії України були результатом громадських, а не державних ініціатив. Історія Голокосту не була інтегрована до загальнонаціонального наративу війни. Державна позиція зі збереження пам'яті про Голокост в Україні шляхом встановлення пам'ятних знаків на місцях масових розстрілів українських євреїв, по суті, відсутня через одну просту причину: немає розуміння того, що це частина загальної історії України, власної історії, а є стереотипне переконання або упередження, що це «їх», єврейська, історія й трагедія, нехай «вони» і думають про те, як зберегти свою пам'ять. Унаслідок такого підходу склалася ситуація, що вражає свідомість людей, для яких пам'ять про минуле є необхідним символом сьогоденного й майбутнього життя. Наприклад, дотепер у Бабиному Яру немає справжнього Національного меморіального комплексу пам'яті жертв нацизму, що складався б з музею, наукового та освітнього центру та перебував би під опікою державної влади***; 27 січня – Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту – не відзначається на державному рівні, незважаючи на те, що Україна приєдналася до Стокгольмської

*** У випадку з Бабиным Яром ситуація взагалі-то кричуща: з 2006 року Меморіальний комплекс існує на папері, більше того, на нього навіть були виділені кошти, проте в реальності нічого не зроблено поки що... Докладніше див. сайт Комітету «Бабин Яр»: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/>

декларації 2000 року; в Україні сьогодні немає жодного державного музею історії Голокосту. Всупереч цьому, внаслідок діяльності єврейських громад, громадських організацій, приватних осіб, індивідуальних пожертвувань^{****} у багатьох областях країни, де були гетто або місця розстрілів, сьогодні встановлені пам'ятники. Але гарантій протекції або захисту цих меморіальних місць з боку державної влади немає.

Виходячи з цього, проект «Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України в роки Другої світової війни» також є недержавною ініціативою, відбувається у співпраці німецьких інституцій з українськими громадськими організаціями і має велике значення у формуванні культури пам'яті про Голокост як про частину української національної історії та може підштовхнути державу до реальних дій, а не тільки декларацій. Одним з ключових елементів цього проекту, як вже зазначалося, є місця пам'яті, вшанування пам'яті жертв та освіта на основі місць пам'яті.

Український центр вивчення історії Голокосту за десять років своєї наукової та педагогічної діяльності нагромадив досвід у викладанні цієї теми, передовсім в царині неформальної освіти. Створена певна система у вивченні історії Голокосту (постійні навчально-методичні семінари для вчителів, видання навчальної літератури, робота зі школярами й студентами, семінари для викладачів університетів, конкурси творчих робіт, літні школи, стажування у світових центрах з вивчення теми Голокосту), що поступово стала впливати на формальну освіту. Серед багатьох освітніх заходів щодо цієї проблематики Центром також накопичений досвід у методах і формах діяльності про вшанування пам'яті жертв Голокосту, пов'язаних з меморіальними датами та місцями на теренах України.

^{****} Я можу назвати декількох моїх колег, яких знав особисто: Борис Гідалевич, за безпосередньої участі якого в Одеській області було встановлено 22 пам'ятних знаків у пам'ять загиблих євреїв Одеси і Трансністрії; Ілля Кабанчик, який самостійно встановив десятки знаків у пам'ять знищених євреїв Галичини та Волині. Таким чином, ці самовіддані люди, ентузіасти обійшлися без держави, виконавши її пряме завдання.

Щодо меморіальних дат. За роки суверенної України визначилося коло подій і дат щодо вшанування пам'яті українських євреїв, замордованих у роки нацистської окупації. Це дати як загальноукраїнського, так і локального значення. І знову вшанування таких подій – це результат ініціативи та тиску громадянського суспільства на державні установи.

Називаючи загальнодержавні дати відзначення пам'яті, варто згадати такі:

27 січня – Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту. В цей день у 1945 році підрозділами Радянської Армії були звільнені в'язні нацистського табору смерті Аушвіц-Біркенау, що був розташований на теренах Східної Польщі у містечку Освенцим. Для майже мільйона євреїв з окупованих нацистами європейських країн Аушвіц став місцем невимовної трагедії, жахливої смерті. Ця назва і місце стали символами Голокосту в Європі. В листопаді 2005 року Організація Об'єднаних Націй у своїй резолюції оголосила 27 січня Міжнародним днем пам'яті жертв Голокосту. Багато країн, у тому числі й Україна, підтримали це рішення. Проте насправді абсолютна більшість заходів у країні на 27 січня відбувається за ініціативи громадських організацій та єврейських общин.

29–30 вересня – Дні пам'яті жертв Бабиного Яру. В ці дні у 1941 році на околиці Києва в Бабиному Яру нацистські підрозділи айнзацгрупи «С» та поліційні батальйони вбили близько 34 тисяч євреїв міста. Бабин Яр став символом Голокосту на тодішніх радянських землях та в цілому в Східній Європі. З набуттям незалежності щороку, особливо на круглі дати, ці дні відзначаються на державному рівні. В ці пам'ятні дні згадують єврейські та неєврейські жертви Бабиного Яру. Розстріли людей тут тривали з вересня 1941 р. до листопада 1943 р.

Йом-га-Шоа (День Катастрофи з іврити; за єврейським календарем 27 нісана; випадає щороку на другу половину квітня чи на початок травня). В сучасному Ізраїлі саме у цей день згадують жертв Голокосту. 19 квітня 1943 року в гетто Варшави почалося найбільше повстання в'язнів, що увійшло в історію Другої світової

війни як найвеличніший приклад та символ єврейського руху Опору нацистам. В Україні цей день відзначають заходами вшанування пам'яті переважно єврейські громади різних міст країни за допомогою дипломатичних представництв держави Ізраїль.

Крім того, фактично майже в усіх великих та малих населених пунктах сучасної України є свої, місцеві, трагічні дати, дати пам'яті співгромадян-євреїв, що були вбиті в роки Голокосту, тому що скрізь на українських землях існували великі та малі єврейські громади [10]. Тотальне знищення українських євреїв відбувалося з 22 червня 1941 року до кінця літа 1944 року. Тому місцеві пам'ятні дати є скрізь. Вони можуть бути як точними (наприклад, м. Бердичів), так і приблизними (наприклад, м. Радомисль, перша неділя серпня). За останні 20 років у багатьох цих місцях відзначають скорбні дати за ініціативи місцевої громади, єврейських общин. Зазвичай проводяться траурні зібрання в дні пам'яті біля пам'ятних знаків, місць пам'яті тощо. Справа дуже ускладнюється, якщо меморіальних місць немає. Тому дуже важливою є побудова пам'ятників та меморіалів на місцях масових знищень, саме в такому разі стають можливими освітні та інші заходи з вшанування пам'яті жертв Голокосту в Україні.

Щодо локальних дат, варто зауважити, що внаслідок наукових досліджень, розвитку історіографії історії Голокосту за останні два десятиріччя в Україні встановлено значну кількість точних дат масового знищення євреїв. Для прикладу, для того, щоб уявити масштаби трагедії українського єврейства, наведемо тільки деякі з цих трагічних дат з кількістю вбитих людей:

27–28 серпня 1941 р. – м. Кам'янець-Подільський, близько 23 тис.

15 вересня 1941 р. – м. Бердичів, близько 20 тис.

29–30 вересня 1941 р. – м. Київ, близько 34 тис.

10–12 жовтня 1941 р. – м. Дніпропетровськ, близько 10 тис.

24–25 жовтня 1941 р. – м. Одеса, більше 20 тис.

6 листопада 1941 р. – м. Рівне, більше 18 тис.

11 грудня 1941 р. – м. Сімферополь, близько 10 тис.

14–15 грудня 1941 р. – м. Харків, близько 12 тис.

17 березня 1942 р. – м. Львів. Перша депортація євреїв зі Львова та інших міст Східної Галичини до табору смерті Белжець, на теренах Польщі.

Ми бачимо, що, крім загальнодержавних трагічних дат, пов'язаних з історією Голокосту, в усіх без винятку регіонах країни є свої локальні сумні події та дати, що допомагають зрозуміти загальний контекст трагедії, та місця пам'яті, навколо яких слід проводити заходи з вшанування пам'яті загиблих співгромадян-євреїв.

Такі заходи можуть сприяти не тільки вивченню цієї трагічної теми, але й розумінню цінності людського життя. Вивчення матеріалів про Другу світову війну поступово повертається в бік людини... В цьому плані важливим видається досвід наших зарубіжних партнерів з викладання та збереження і вшанування пам'яті жертв Голокосту та геноцидів ХХ століття. Тут, на мій погляд, досить привести приклад сьогоденної Польщі, що вибудовує, наскільки це можливо, об'єктивну модель історичної пам'яті в польському суспільстві. Сьогодні відкриті для дискусії такі гострі сюжети польської історії ХХ століття, як розстріл польських офіцерів сталінським НКВД в 1940 році в Катині, насильницькі та немилосердні депортації німців із Західної Польщі в 1945 році, які здійснювали поляки, знищення польських сіл на Волині в 1943 році українськими силами, погроми євреїв, які скоювали поляки без участі нацистів в Єдвабне в 1941 році та вже післявоєнний погром у Кьольці в 1946 році, не припиняються дискусії щодо книги Януша Гросса (дві його книги: «Сусіди» і «Страх»), присвячених цим погромам [11]. Це приклад відповідальності за пам'ять про минуле.

Насамкінець, декілька думок про важливість вивчення теми Голокосту в сучасній Україні та вшанування пам'яті жертв цієї трагедії в нашому суспільстві та державі. Німецький історик Вільфрід Їльге зауважує один дуже важливий факт, що недолік інформації про український контекст Голокосту, наявний у сучасному українському суспільстві, має парадоксальні результати: наслідком мовчання є не тільки вилучення «темних сторін» з національного нарративу, але й затаювання численних прикладів того, як українці рятували євреїв. Таким чином, певна

зосередженість української історіографії на моноетнічному образі історії призводить до того, що мовчання або брак збалансованої інформації про українсько-єврейські взаємини під час німецької окупації не дає можливості перебороти стереотипи й забобони про «українців-антисемітів» чи «євреїв-комуністів» [12; 13].

В окремих розділених історіях криється розділена пам'ять, що може призвести до однозначності, агресивності й максимальної інтолерантності в сьогоденні й ще більш небезпечної нетерпимості в близькому для огляду майбут-ньому. Можливий вихід – у визнанні історії, у примиренні, у відповідальному порівнянні, у відповідальності взагалі. Німецький історик Гвідо Кнопп [14] написав, що Голокост був у німецькій історії, був у його власній історії. А ми відповідальні за власну, свою історію. Але найважливіше, що ми не відповідальні за минуле, ми відповідальні за пам'ять про минуле...Сьогодні ця відповідальність потрібна й важлива для сучасного українського суспільства. Відомий ізраїльський історик Єгуда Бауер писав, що ми мусимо пам'ятати Голокост заради того, щоб наші діти ніколи не ставали жертвами, катами чи байдужими спостерігачами.

-
1. Див. : Рикер П. Память, история, забвение. – М., 2004.
 2. Див. : Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2005. – № 2–3 (40–41). – С. 12–35., та ін.
 3. Див. : Бабий Яр: человек, власть, история. Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий. / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович – К.: Внешторгиздат, 2004.
 4. Див. : Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні. / Пер. з англ. С. Коломійця. – К.: Зовнішторгвидав, 2010.
 5. Див. : Безансон А. Лихо століття. – К.: Пульсари, 2009.
 6. Див. : Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. / Пер. з англ. – К.: Критика, 2011.
 7. Тодоров Цветан. Обличчям до екстремі. – Львів, 2000
 8. Копелев Л. Утоли мои печали. – Харьков: Права человека, 2011.
 9. Снайдер Т. Криваві землі. – К.: Грані, 2011.

10. Гроссман Василь. Україна без євреїв: [http:// www.jewniverse.ru/RED/Grossman/jewish/jews_free_ua.htm](http://www.jewniverse.ru/RED/Grossman/jewish/jews_free_ua.htm)
11. Див. : Анна Вилегала. Карусель із сусідами // Критика. – 2008. – Квітень.
12. Комаров Ю. Формальні можливості: місце теми Голокосту в навчальних курсах МОН України//Інформаційно-педагогічний Бюлетень Українського центру вивчення історії Голокосту «Уроки Голокосту». – №2(14). – 2008.
13. Вільфрід Їльге. Змагання жертв // Критика. – 2006. – травень.
14. Кноп Г. Холокост. – Харків, 2006.